

dr Maria Kubis

*Poddyplomowe Studia Rodziny i Mediacji Sądowej
Uniwersytetu Śląskiego*

Aktywność społeczna osób starszych w świetle polskich badań empirycznych

Od kilkudziesięciu lat aktywność społeczna ludzi starszych jest przedmiotem zainteresowania polskiej gerontologii. Troska o jakość życia ludzi starych w sytuacji wzrastającej ich liczby w kraju, jak również w wielu innych krajach, pobudzają do przeprowadzania badań empirycznych, gdzie aktywność społeczna rozpatrywana jest w kategorii postaw społecznych¹. Jak wykazują te badania, aktywność społeczna ludzi starych ma duże znaczenie dla zdrowia, jakości i długości życia.

Odsetek osób starszych zaangażowanych w działalność społeczną oscyluje pomiędzy 9% a 15%, co oznacza, że seniorzy rzadko podejmują ten rodzaj działalności (Halicka, Halicki 2002, CBOS 2012). Według autorów badań, na taki stan rzeczy wpływa kilka zmiennych: niewykształcone postawy społeczne we wcześniejszym okresie życia, pogarszający się wraz z wiekiem stan zdrowia, a także trudna sytuacja materialna osób starszych w Polsce (Halicka, Pędich 2000).

W niniejszym artykule w interesującym nas zakresie tematycznym przedstawimy wyniki wcześniejszych badań empirycznych dotyczących aktywności społecznej osób starszych i jej uwarunkowań.

1. Czynniki modyfikujące aktywność społeczną osób starszych w ujęciu badań Anny Kieszkowskiej (1995 - 1996)

Anna Kieszkowska dokonała analizy czynników wpływających pozytywnie i negatywnie na aktywność starszego człowieka, jego potrzeby oraz uczestnictwo w różnych formach kształcenia. Badania wykazały, że postawa człowieka wobec starzenia łączy się ze stylem życia, stanem zdrowia oraz zaspokojeniem potrzeb, które w okresie starzenia się są odczuwane bardziej intensywnie w porównaniu z wcześniejszymi okresami życia. Dzieje się tak dlatego, że starzejący się ludzie muszą sprostać wielu wyzwaniom ze względu na różnego rodzaju ograniczenia pojawiające się w tym okresie życia.

¹ Pojęcie postawy wprowadzili do nauk społecznych William Thomas i Florian Znaniecki na oznaczenie procesów indywidualnej świadomości determinujących zarówno aktualne, jak i potencjalne reakcje człowieka wobec świata społecznego. Postawy są zjawiskami o strukturze złożonej, w której można wyodrębnić komponenty, a wzajemne relacje między nimi mają znaczenie dla wyjaśnienia i zrozumienia owych zjawisk. Definicje postaw zakładają, że postawa obejmuje stosunek człowieka do rzeczywistości na trzech płaszczyznach: intelektualnej (poznawczej), emocjonalnej (uczuciowej) i motywacyjno-dążeńiowej (behawioralnej). Na takie rozumienie postaw wskazywali, między innymi, Brewster Smith, Tadeusz Mądrzycki, Stanisław Mika, Stefan Nowak. W postawie te elementy składowe, tj. procesy indywidualne, uczucia oraz zachowania, nie są oddzielone, lecz wzajemnie się warunkują, co powoduje, że ich kształtowanie jest procesem trudnym i długotrwałym (Makselon, 1995, s. 207). Każdą postawę wyróżnia się ze względu na jej właściwy i specyficzny przedmiot. Kiedy zatem omawiany jest stosunek do zjawisk społecznych – opisywane są postawy społeczne.

Poniżej przedstawiono te wątki badania, które dotyczą związków pomiędzy cechami demograficzno - społecznymi a aktywnością społeczną.

Badania przeprowadzone zostały na przełomie 1995–1996 roku wśród słuchaczy Uniwersytetu Trzeciego Wieku przy Wyższej Szkole Pedagogicznej w Kielcach, pensjonariuszy PDPS i grupy osób wybranych losowo, zamieszkałych w domach rodzinnych na terenie Kielc. Każda z tych grup liczyła po 50 osób znajdujących się w przedziale wiekowym 55–80 lat. Badani legitymowali się pochodzeniem robotniczym, chłopskim, a także inteligenckim. W badaniach została wykorzystana trójstopniowa skala oceny dziennej aktywności życiowej Maquire'a oraz ankietę W. Bachmana i R. Bartela „Jakie jest twoje życie na emeryturze”?

W celu przebadania związku pomiędzy zmienną niezależną (cechy demograficzno – społeczne) a zmienną zależną (aktywność społeczna) autorka zastosowała nieparametryczny test chi–kwadrat, a także analizę korelacyjną Pearsona. Przeprowadzone obliczenia wykazały, że aktywność społeczna w sposób istotny statystycznie koreluje ze zmiennymi: wykształceniem, aktywnością w czasie wolnym, ulubionymi zajęciami, aktywnością codzienną. Z analizy zmiennych wynika również, że na aktywność społeczną człowieka mają także wpływ takie cechy osobowościowe jak inteligencja, cyklotymia, dojrzałość emocjonalna (Kieszkowska 2000).

2. Badania postaw obywatelskich w Białymstoku (1996–1998)

Regionalne badania aktywności obywatelskiej osób starszych zostały przeprowadzone w Białymstoku w latach 1996–1998. Sfinansowane zostały przez Komitet Badań Naukowych (grant nr 4 PO5D01411. Badania zostały przeprowadzone na próbie losowej 400 seniorów w wieku 65 lat i starszym. Narzędziem badawczym był kwestionariusz ankiety.

Autorzy badań przez postawy obywatelskie rozumieją zaangażowanie w działalność polityczną, społeczną, uczestnictwo w Klubach Seniora i Uniwersytetach Trzeciego Wieku, działalność w grupie samopomocowej, zaangażowanie w parafię i w innych religijnych formach życia wspólnoty.

Przebadana została aktywność obywatelska starszych osób w ciągu całego życia (tab. 1).

Tabela 1. Działalność obywatelska osób starszych – dane procentowe

Formy zaangażowania:	Wiek			
	65 - 69		75 - 79	
	Kobiety	mężczyźni	Kobiety	mężczyźni
Działalność polityczna				
Dawniej tak, obecnie nie	1	13	9	20
Dawniej tak, obecnie tak	5	2	0	4
Działalność społeczna				
Dawniej tak, obecnie nie	14	17	21	32
Dawniej tak, obecnie tak	5	5	0	4
Działalność w parafii				
Dawniej tak, obecnie nie	4	0	8	6
Dawniej tak, obecnie tak	0	1	2	1

Za: Halicka Pędich (2000, s. 48)

Respondenci, kiedy byli młodszy, bardziej angażowali się w działalność polityczną, społeczną oraz w życie wspólnoty parafialnej. Mężczyźni w młodszej i starszej grupie wiekowej znacznie częściej aniżeli kobiety podejmowali aktywność polityczną.

Działalność społeczna bardziej niż działalność polityczna angażowała respondentów we wcześniejszym okresie życia.

Szczególnie kobiety i mężczyźni znajdujący się w starszej grupie wiekowej w przeszłości udzielali się w działalność społeczną (21% kobiet wobec 32% mężczyzn), a z upływem czasu z niej zrezygnowali bądź ograniczyli. Tych, którzy kontynuowali w starszych latach działalność społeczną pozostało jedynie 5%. Dotyczy to również działań o charakterze społecznym w ramach parafii.

W przeszłości respondenci bardziej związani byli ze wspólnotą parafialną, działalność na rzecz parafii angażowała częściej kobiety niż mężczyzn.

Badania białostockie dotyczyły również przynależności do nieformalnych grup i stowarzyszeń z uwzględnieniem stopnia zaangażowania w nich (tab. 2).

Tabela 2. Udział w nieformalnych grupach i stowarzyszeniach – dane procentowe

Przynależność i stopień zaangażowania	Wiek			
	65 - 69		75 - 79	
	Kobiety	mężczyźni	Kobiety	mężczyźni
Przynależność				
Tak	9	16	10	27
Nie	91	84	90	73
Stopień zaangażowania w kierownictwie organizacji				
aktywny członek	2	2	2	4
bierny	2	3	0	3
	5	11	8	20

Za: Halicka Pędich (2000, s. 48)

W badanej grupie wiekowej - w przedziale od 65 do 79 – mężczyźni częściej niż kobiety zadeklarowali przynależność do stowarzyszeń lub grup nieformalnych. Różnice pomiędzy badanymi podgrupami wiekowymi występują ze względu na wiek. Procent uczestnictwa jest wyższy w grupie mężczyzn w przedziale 75–79 aniżeli w grupie od 65 do 69 lat. Znaczące różnice pod tym względem nie występują natomiast u kobiet. Częstsze uczestnictwo w tych stowarzyszeniach czy innych grupach nie oznacza jednak silniejszego zaangażowania. Mężczyźni w wieku 75–79 lat prawie dwa razy częściej niż ci z przedziału 65-69 zajmują pozycję bierną.

Z przedstawionych wyników odnośnie zaangażowania i udziału w grupach i stowarzyszeniach można wysunąć twierdzenie, że zaangażowanie społeczne począwszy od 65 roku życia stopniowo ulega osłabieniu.

3. Ogólnopolskie badania aktywności społecznej osób starszych Polskiego Towarzystwa Gerontologicznego (1999–2001)

Z inicjatywy Polskiego Towarzystwa Gerontologicznego w latach 1999–2001 w ramach projektu badawczego: „Warunki życia i potrzeby ludzi starszych w Polsce – stan aktualny, kierunki zmian oraz zadania polityki społecznej” sfinansowanego przez Komitet Badań Naukowych (grant nr 1 HO2F00716) zostały przeprowadzone badania na próbie losowej 1821 osób w wieku 65 lat i starszym. Placówką odpowiedzialną za realizację programu był Uniwersytet Gdański, a koordynatorem i kierownikiem badań – prof. dr hab. Brunon Synak, kierownik Zakładu Socjologii Ogólnej UG. Celem badań było dokonanie oceny bieżącej sytuacji ludzi starych w Polsce oraz uzyskanie jak największej porównywalności z badaniami sprzed ponad 30 lat profesora Jerzego Piotrowskiego. Miały zostać określone w ten sposób mechanizmy i kierunki zmian, jakie w tym czasie się dokonały. Obok problematyki aktywności społecznej osób starszych w badaniach zostały poruszone takie kwestie jak: zdrowie i sprawność osób starszych, opieka zdrowotna i pomoc w chorobie, sytuacja materialna osób starszych i pomoc społeczna, gospodarstwo domowe i warunki mieszkaniowe, rodzina, praca zawodowa, satysfakcja życiowa, ludzie starzy a polityka społeczna. Ponadto, oprócz badań przekrojowych opartych na wylosowanej próbie ogólnopolskiej, zostały przeprowadzone badania o charakterze monograficznym, w siedmiu gminach w różnych regionach Polski. Każda gmina liczyła 100 respondentów. Celem tych badań było ukazanie różnic pomiędzy badanymi gminami (ekonomicznych i społeczno-kulturowych), a także dokonanie analizy sytuacji osób starszych żyjących w tych gminach.

Do próby badawczej została dobrana liczba osób proporcjonalna do udziału ludności w wieku 65 lat i starszym z każdego województwa. Próba badawcza liczyła 36% osób w wieku 65-69 lat, 29% w wieku 70–74 lata, 19% - 75-79, 16% w wieku lat 80+. Wśród badanych było 38% mężczyzn i 62% kobiet. Prawie połowa badanych żyła w związku małżeńskim (47%), przy czym dla mężczyzn odsetek ten wynosił 79%, dla kobiet był już prawie trzykrotnie niższy – 26%. Najwięcej mężatek i żonatyh było w przedziale wiekowym 65- 69 lat (59%), najmniej wśród najstarszych seniorów: 27%. Mieszkańcy miast stanowili 59% ogółu badanych.

Kwestionariusz ankiety zawierał łącznie 98 pytań (większość pytań miał charakter zamknięty, skategoryzowany), z czego część odnosiła się do omawianej problematyki. Na ich podstawie dokonana została obszerna analiza postaw ludzi starszych wobec szeroko rozumianej aktywności społecznej. Ukazane zostały różne formy tej aktywności i wzory spędzania wolnego czasu, a także czynniki kształtujące różnorodność postaw i style życia w starości.

Jak wykazują przeprowadzone badania, istnieje statystyczna zależność pomiędzy zmiennymi społeczno – demograficznymi a zainteresowaniem sprawami publicznymi oraz podejmowaniem aktywności społecznej przez osoby starsze.

Płeć i wiek różnicują w sposób statystycznie istotny stopień zainteresowania badanych społecznością lokalną (tab. 3).

Tabela 3. Zainteresowanie społecznością lokalną a płeć i wiek – dane procentowe

Stopień zainteresowania	Ogółem N= 1821	Płeć		Wiek	
		Kobiety	Mężczyźni	65-74	75+
Wcale lub raczej w małym stopniu	44,5	66,4	53,5	56,2	71,1
Ani w małym, ani w dużym	22,2	20,4	23,9	25,4	15,0
Raczej w dużym, w dużym	33,3	13,2	22,6	18,4	13,9
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
		p < 0,001		p < 0,001	

Za: Halicka, Halicki (2002, s. 192)

Bardziej sprawami środowiska lokalnego interesują się mężczyźni niż kobiety (22,6% wobec 13,2%) oraz respondenci w wieku 65 – 74 lat niż starsi (18,4% wobec 13,9%).

Stan cywilny wpływa na stopień zainteresowania badanymi sprawami środowiska lokalnego. W stopniu dużym jest nimi zainteresowanych 29% respondentów rozwiedzionych, mniej środowiskiem lokalnym interesują się respondenci pozostający w związku małżeńskim (20%) oraz owdowiale (12%).

Środowisko zamieszkania różnicuje w sposób statystycznie istotny stopień zainteresowania badanymi społecznością lokalną. W stopniu raczej dużym i dużym środowiskiem lokalnym interesuje się 22% respondentów z dużych miast oraz 14,9% mieszkających na wsi.

Stopień zainteresowania środowiskiem lokalnym wzrasta wraz z poziomem wykształcenia. 40% respondentów z wykształceniem wyższym lub wyższym zawodowym jest zainteresowanych społecznością lokalną w stopniu dużym. Odsetek ten dla respondentów z wykształceniem średnim i zasadniczym zawodowym wynosi odpowiednio 21% i 23%. Osoby z wykształceniem podstawowym w 11% wykazują takie zainteresowanie.

Płeć, wiek, wykształcenie, miejsce zamieszkania, sytuacja materialna, poczucie osamotnienia to zmienne, które wpływają na stopień zaangażowania się seniorów w życie miejscowej społeczności. Mężczyźni dwukrotnie częściej od kobiet angażują się społecznie (12% wobec 6%). Badani należący do grupy wieku 65 – 74 lata są zaangażowani dwukrotnie częściej w życie miejscowej społeczności niż starsi respondenci (75 i więcej lat). Odsetek osób z wyższym wykształceniem lub wyższym zawodowym, które angażują się na rzecz swojej społeczności lokalnej jest ponad czterokrotnie wyższy niż u respondentów legitymujących się wykształceniem podstawowym (22% wobec 5%). Znacznie częściej w życie społeczne angażują się respondenci, którzy nie odczuwają osamotnienia aniżeli ci, którzy czują się samotni (12% wobec 3%).

Spośród badanych 14% wszystkich respondentów deklaruje przynależność członkowską do jakiejś organizacji społecznej, 1,4% z nich jest w kierownictwie tych organizacji. Mężczyźni w porównaniu z kobietami częściej deklarują przynależność do organizacji społecznych (19% wobec 11%). Aktywność w tej dziedzinie jest tym większa im wyższe wykształcenie oraz większe środowisko zamieszkania.

Najczęściej seniorzy przynależą do organizacji kombatanckich (ZBoWiD, Związek Kombatanatów RP i byłych Więźniów Politycznych, Związek Sybiraków, Stowarzyszenie Poszkodowanych przez III RP) oraz związków zawodowych (Związek Emerytów i Rencistów, Związek Nauczycielstwa Polskiego,

Związek Zawodowy Pracowników Służby Zdrowia). Spośród organizacji społecznych (w tym politycznych) badani wymieniają najczęściej: Koło Gospodyń Wiejskich, Polski Związek Wędkarski, Klub Seniora, Ochotnicza Straż Pożarna, SLD. Spośród organizacji kościelnych najliczniej wymieniane były: koło modlitewne „Żywy Różaniec”, Zespół Charytatywny, Akcja Katolicka, Wspólnota Katechumenalna, Katecheza dla Dorosłych, Rodzina Radia Maryja. Niektóre osoby należały do kilku organizacji.

Seniorzy w Polsce rzadko podejmują aktywność polityczną.

W okresie trwania badania w działalność polityczną zaangażowanych było 0,7% respondentów.

Podsumowując powyższe badania można stwierdzić, że zmienne społeczno–demograficzne takie jak płeć, wiek, wykształcenie, miejsce zamieszkania istotnie wpływają na zainteresowanie oraz zaangażowanie społeczne w środowisku zamieszkania badanych. Bardziej mężczyźni są zainteresowani sprawami środowiska lokalnego oraz zaangażowani społecznie, osoby do 74 lat, lepiej wykształcone, pozostające w związku małżeńskim, zamieszkujące w środowiskach miejskich.

4. Charakterystyka aktywności społecznej uczestników Uniwersytetu Trzeciego Wieku na podstawie badań B. Ziębińskiej (2003–2004)

Beata Ziębińska podjęła badania, których celem było ukazanie możliwości przeciwdziałania marginalizacji osób starszych poprzez ich aktywizowanie społeczne, fizyczne i intelektualne w Uniwersytetach Trzeciego Wieku. Z tak sformułowanym celem badań zostały poruszone tematy, które odnosiły się do przedstawienia organizacyjnych problemów funkcjonowania UTW, charakterystyki słuchaczy ze względu na ich cechy społeczno – demograficzne, a także różne formy ich aktywizacji: intelektualnej, fizycznej oraz społecznej. Autorka badań opisała także wpływ Uniwersytetu Trzeciego wieku na zmiany w życiu słuchaczy.

Badania zostały przeprowadzone w latach 2003–2004 metodą ankiety i wywiadu. Kwestionariuszem ankiety badani byli słuchacze, natomiast z osobami zarządzającymi placówkami UTW przeprowadzony został wywiad.

Spośród czterdziestu pięciu UTW działających w różnych miejscach w Polsce, wylosowane zostały dwadzieścia. Autorka badań rozdała losowo (co piątej osobie) 650 kwestionariuszy ankiety. Otrzymała zwrot 605 ankiety, z czego do analizy przeznaczyła 598.

Z badań wynika, że Uniwersytety Trzeciego Wieku w Polsce aktywizują społecznie swoich słuchaczy w ramach sekcji lub zespołów pomocy koleżeńskiej, pracy samorządu UTW, sekcji zajmujących się organizowaniem imprez kulturalnych. Słuchacze angażują się społecznie w ramach działań UTW adresowanych do środowiska lokalnego.

Najczęściej Uniwersytety Trzeciego Wieku aktywizują słuchaczy w ramach pracy samorządu: co piąta badana osoba (21%) jest jego działaczem. W samorządach udzielają się najczęściej kobiety, którym umarł współmałżonek, ze średnim i wyższym wykształceniem, utrzymujące się ze świadczeń emerytalnych.

Dzięki uczestnictwu w uniwersytecie 9% słuchaczy zostało wolontariuszami. Są to najczęściej: wdowy i panny, osoby do 59 roku życia, mające wykształcenie podstawowe i zasadnicze zawodowe, utrzymujące się ze świadczeń rentowych.

Wśród respondentów 2% badanych podejmuje pracę zarobkową. Aktywność polityczna poprzez pełnienie funkcji radnego sprawuje 0,4% słuchaczy. 7,8% respondentów wskazało, że dzięki Uniwersytetowi Trzeciego Wieku zostało członkami innych organizacji społecznych. Częściej byli to mężczyźni z wykształceniem wyższym technicznym, utrzymujący się ze świadczeń emerytalnych. 10% badanych respondentów wskazało, że pełni różne role społeczne, m.in. radnego (0,4%), członka innej organizacji społecznej (8%).

Ponad połowa badanych osób (53%) angażuje się w różnego rodzaju organizacjach społecznych. Słuchacze najczęściej należą do Związku Emerytów i Rencistów (54% ogółu angażujących się). Następnie wskazują na organizacje kulturalno – oświatowe (18%), kluby seniora i organizacje kombatanatów (15,5%). Odsetek osób deklarujących uczestnictwo w organizacjach samopomocowych wynosi 8%, a w wyznaniowych – 7%. Na organizacje polityczne wskazało 6% respondentów, na sportowe ponad 4%. Na inne organizacje społeczne (organizacje ekologiczne oraz lokalne, tak jak np. koła miłośników ziemi) wskazało nieco ponad 8% ankietowanych.

Do Związku Emerytów i Rencistów najczęściej należą osoby z najmłodszej grupy wiekowej, częściej: renciści niż emeryci, z wykształceniem zasadniczym zawodowym i średnim niż z wyższym, żyjące w związku małżeńskim. Uczestnikami klubów seniora to najczęściej osoby w wieku 60 – 79 lat, z wykształceniem wyższym, emerytowani nauczyciele. W organizacjach kombatanckich najczęściej deklarują swe uczestnictwo mężczyźni z najstarszej grupy wiekowej, częściej z wykształceniem podstawowym i zasadniczym zawodowym oraz wdowcy.

Bardziej w organizacjach politycznych udzielają się mężczyźni, częściej: osoby powyżej 59 roku życia, z wykształceniem wyższym, osoby rozwiedzione oraz pracownicy biurowi i nauczyciele. Do organizacji kulturowo – oświatowych częściej należą mężczyźni, osoby do 59 roku życia, kobiety mające wykształcenie podstawowe i zasadnicze zawodowe, osoby owdowiałe oraz panny i kawalerowie.

Na uczestnictwo w organizacjach wyznaniowych częściej wskazują mężczyźni, osoby do 59 roku życia, częściej osoby rozwiedzione oraz panny i kawalerowie. Do organizacji sportowych należą częściej mężczyźni, osoby z najmłodszej grupy wiekowej (do 59 roku życia), częściej posiadający wykształcenie wyższe i średnie, osoby żyjące w związkach małżeńskich, a także rozwiedzione (Ziębińska 2010).

Podsumowując przedstawione tutaj badania można stwierdzić, że Uniwersytet Trzeciego Wieku jest instytucją wspomagającą rozwój aktywności społecznej jego słuchaczy poprzez podejmowanie różnych działań adresowanych do środowiska lokalnego, w sekcjach zainteresowań, pracy w samorządzie. Większość słuchaczy jest zaangażowanych w różnego typu organizacjach społecznych.

Z analizy zaprezentowanych badań wynika, że w interesującej nas tematyce aktywności społecznej osób starszych znaczenie mają zmienne społeczno – demograficzne badanych. Płeć, wiek, wykształcenie, stan cywilny, miejsce zamieszkania, sytuacja materialna istotnie wpływają na zainteresowanie oraz zaangażowanie społeczne w środowisku zamieszkania badanych. Bardziej mężczyźni są zainteresowani sprawami środowiska lokalnego oraz zaangażowani w organizacjach społecznych, osoby do 74 roku życia, lepiej wykształcone, pozostające w związku małżeńskim, zamieszkujące w środowiskach miejskich.

Bibliografia:

- Halicka M., Halicki J. (2002), *Integracja społeczna i aktywność ludzi starszych*, (W:) B. Synak (Red.), *Polska starość*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, s. 189 – 218.
- Halicka M., Pędich W. (2000), *Postawy obywatelskie starszych mieszkańców Białegostoku*, (W:) B. Synak (Red.), *Ludzie starsi w warunkach transformacji ustrojowej*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, s. 43 – 50.
- Kieszkowska A. (2000), *Potrzeby ludzi starszych i ich plany życiowe*, (W:) A. Jopkiewicz, E. Trafialek (Red.), *Trzeci wiek bez starości. Uniwersytetu Trzeciego Wieku w Kielcach w latach 1995 2000*, Kielce: Wydawnictwo Uczelniane Wszechnica Świętokrzyska, s. 73 – 86.
- Makselon J. (1995), *Spoločny kontekst funkcjonowania człowieka*, (W:) J. Makselon (Red.), *Psychologia dla teologów*, Kraków, Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej s. 207 – 232.
- Potencjał społecznikowski i zaangażowanie Polaków w wolontariat*, luty 2012, www.cbos.pl
- Ziębińska B.(2010), *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.